

लिंगभेद अवबोध व शिक्षण

श्रीम. सुचरिता गो. भाकरे

सहाय्यक पाध्यापक

पी. व्ही. डी. टी. कॉलेज ऑफ एज्युकेशन फॉर वूमेन,

एस्. एन्. डी. टी. महिला विद्यापीठ,

चर्चगेट, मुंबई – 20.

सारांश :

जेव्हा जेव्हा एक स्त्री शिक्षित होते तेव्हा परिवार सुशिक्षित होतो. तर जेव्हा एक स्त्रीला मुक्त केले जाते तेव्हा एका पुरुषाला स्वातंत्र्याचा अस्सल अर्थ समजून घेण्याचा मार्ग दाखवला जातो. किंबहुना असे म्हणायला हरकत नाही की एका पुरुषाची पारंपारिक मानसिकता परिवर्तीत होवून त्याचा 'मुक्त' मानसिक विकास घडून येणे अपेक्षित आहे.

मुख्य संज्ञा : लिंगभेद

प्रास्ताविक :

समाजशास्त्रामध्ये एक संकल्पना मांडली जाते. लिंग / लिंगभेद व्यक्तीगत स्वरूपात व सामाजिक संदर्भामध्ये याचा नेमका अर्थ काय आहे ? किंवा असावा ? तर, 'लिंग' या शब्दासाठी Gender हा शब्द वापरला जातो आणि Sex हा शब्दही प्रयुक्त होतो. मग, Gender व Sex समानार्थी आहेत का ? तर नाही सेक्स म्हणजे जैवशास्त्रीय व शारिरीकता विशेषता दर्शविणारा शब्द होय व Gender हा समजाने पुरुषत्व व स्त्रीत्व दर्शविण्यासाठी दिलेला शब्द होय. त्यामुळे सेक्स हा Gender साठी वापरणे चुकिचा ठरते.

आपण समाजामध्ये राहतांना समाजाने प्रस्थापित केलेल्या अनेक मान्यता, विश्वास, परंपरांना धरून जीवनकमणा करतो. व्यक्ती म्हणून खरंच आपण स्वतंत्र आहोत का ? पीटर बर्गर च्या मते आपण समाज पुरुषाच्या हातचे बाहुले आहोत. त्याच्या मतानुसार मानव व्यक्तीगत व सामाजिक रूपाने आपले व्यक्तीमत्व बनवतांना तो ज्या समाजात राहतो त्या त्या समाजाची मानसिकता, सामाजिकता, सांस्कृतिक, राजकीय, आर्थिक परिवेशानुसार व्यक्तिमत्व बनवितो. किंवा ते तसे घडते.

सामाजिक अवबोध :

संवेदनशील व बुद्धिमान मानव आपल्या व्यक्तीमत्वातून पर्यावरणीय परिवेशातून कारणीभूत घटकांचा शोध घेतो व स्वतः च्या अवबोधामध्ये परिवर्तनाने बुरसटलेल्या सामाजिक मान्यता, परंपरा, विश्वास यांना आव्हान देतो आणि सामाजिक बदल घडवितो. यालाच 'सामाजिक संकमण' असेही म्हणतात. असे संकमण घडण्यासाठी व्यक्तीने पारंपारिक विश्वास मान्यता यांना आव्हान देवून प्रश्न उठविले पाहिजेत व चिकित्सात्मक चिंतन करून स्वतःला त्या संकमणकर्त्यांच्या भूमिकेत ठेवून, वादविवाद करून चुकीचे सामाजिक अवबोध बदलण्याचा प्रयत्न केले पाहिजे. उदा. हुंडा देणे म्हणजे मुलीसाठीची भविष्याची सुरक्षितता.

जैवशास्त्रीय आधार :

आपल्या आजुबाजूच्या समाजाचे निरीक्षण केल्यास असे आढळते की मानव सामाजिक स्वरूपात वेगवेगळ्या प्रवर्गात वर्गीकृत झालेला दिसतो जसे वय, लिंग, जात, वर्ग, प्रदेशत्व, राष्ट्रीयत्व, धर्म इत्यादी. आपल्यातील प्रत्येक व्यक्ती सामाजिक नकाशावर या प्रवर्गानुसार वर्गीकृत होतांना दिसते तसेच व्यक्ती धार्मिक, जातीय, राष्ट्रीयत्व या द्वारा स्वतःची ओळख घेवून जगतांना दिसतो. आपण जो व्यवसाय व रोजगार स्वीकरतो त्यावरूनही आपली ओळख वा अस्तित्व तयार होते. उदा. शिक्षण, टेलर, डॉक्टर, इंजीनियर इत्यादी. सामाजिकतेच्या चष्म्यातून पाहिले तर हाच आपला सामाजिकस्तर किंवा दर्जा असतो. यावरून उच्च – निच अशा वर्गात स्वतःला ठेवतांना शिक्षण, आर्थिकता, जात प्रवर्ग, सांस्कृतिक भेदाभेद यांचा आधार घेतला जातो. पण, हे सारे 'केव्हा' व 'कसे' निश्चित झाले ? उच्च व निम्न या वर्गाची रचना कोणी ठरविली. लिंग व वंश यांचाही आधार दर्जात्मक भेदासाठी घेतला जातो. यांचा आधार जैवशास्त्रीय आहे.

मानवामध्ये जैवशास्त्रीय किती लिंग वर्गीकरणे आहेत ? याचा उत्तर जैवशास्त्रीय विषयातील तज्ज्ञ देतात. सामाजिक दृष्टीने परंपरागत विश्वसनीय रितीने समाजाने स्त्रीलिंग व पुरुषलिंग मान्य केले आहे. आपल्या विकसनशील भारत देशात आजही लिंगभेदावर आधारित विभाजन व अत्याचार प्रत्येक क्षेत्रात दिसून येतो. शिक्षणाचा विस्तार व विकास होवून आर्थिक दर्जा उंचावला असला तरीही 'लिंगमूल्यावर' त्याचा अल्प प्रमाणात सकारात्मक परिणाम होतांना दिसतो. म्हणूनच लिंगभेदावर आधारित शोषण व विभेद दिसून येतात. म्हणूनच गर्भ लिंग चाचणी, स्त्री-भ्रूण हत्या हुंडाबळी, बलात्कार, स्त्रीयांचे कौटुंबिक शोषण व अत्याचार या घटना आजही मोठ्या प्रमाणावर दिसून येतात.

भेदभावाची मानसिकता –

‘लिंग – भेद – भाव’ हा जीवनांत चालणा-या प्रक्रियेतून घडतो. लिंग भेदभावाची मानसिकता संक्रमण स्वरूपात एका पिढीतून दुस-या पिढीकडे संक्रमित होतांना दिसतो. व्यक्तीचे सामाजिकरण कुटुंबातून, शिक्षणातून, धार्मिक विश्वासातून व राजकीय संस्थांतून होतांनाच त्याची विभिन्न लिंगी व्यक्तीविषयक मानसिकता देखील सामाजिक चालीरिती, कर्मकांडे, सांस्कृतिक संरचना यांतून लिंग भेदभाव विषयीचे काही दृढ भाव बनतात.

सामाजिक संरचनेमध्ये विशिष्ट लिंगी व्यक्ती व कार्ये याबाबत ठराविक मान्यता आहेत. त्यामुळे स्त्री व पुरुष यांची भूमिका व कार्ये ठरून गेल्याने स्त्रीने पुरुषांचा अधिन राहून कार्ये करणे हे समाजमान्य मानले गेले आहे. फ्रेंच समाजशास्त्रज्ञ एमील दुर्खीनने समाजामध्ये संघर्ष व गोंधळ टाळावयाचा असेल तर स्त्रीयांनी घरची कार्ये करण्याची जबाबदारी घेतल्यास शांती राहिल असे सूचविले. लिंग भेद हा नेमका सहा क्षेत्रातील भेदात्मक कार्यांमधून, नितीमधून अनुभवास येतो असे सिल्वीया वॅबी चे मत आहे. ही सहा क्षेत्रे म्हणजे –

1. कौटुंबिक कार्ये
2. कामकाज
3. कायदा
4. हिंसा व अत्याचार
5. लैंगिकता
6. संस्कृतिक

स्त्रीचे लैंगिक सुख, प्रजात्पादन व गर्भधारण हे पुरुषांकडून नियंत्रित केले जाते त्यामुळे प्राथमिक व सर्वकष स्वरूपात पुरुषांकडून राबविली जाणारी सत्ता म्हणजे ‘लिंगभेदभाव’ असे म्हटल्यास वावगे ठरू नये. अशा भेदभावयुक्त सामाजिक प्रणालीमध्ये स्त्रीयांना दबावाला बळी पडावे लागते त्यामुळे लिंग भेदभावाला चालना मिळून ‘लिंगसमानता’ या संकल्पनेला खीळ बसते. म्हणूनच ‘लिंगसमानता’ ची मानसिकता समाजामध्ये बाणवणे, विकसित करणे गरजेचे ठरते. मुळात भेदभावात्मक लिंग वर्गीय दृष्टीकोन बदलणे गरजेचे आहे. याची सुरवात करतांना प्रकर्षाने महाविद्यालयीन युवक, युवतींना परिवर्तनाचा एक अग्रघटक मानावे लागते. म्हणूनच महाविद्यालयीन स्तरावर लिंग समानता विषयक अभ्यासक्रमिक घटकांचा समावेश अग्रक्रमाने झाल्यास मानसिकता बदलण्याच्या प्रक्रियेला सुरवात होईल. त्यासाठी शिक्षकांबरोबर आंतरक्रियात्मक, नवोपक्रमशील, बौद्धिक देवाण – घेवाण होण्यासाठी ‘लिंगभेद’ विषयक चर्चा घडविणे, वादविवाद करून प्रतिबंधात्मक उपायासंबंधीने स्वतः पासून परिवर्तनाची पाऊले

उचलण्यास, पुढाकार घेण्यास शिक्षकांनी प्रेरित केले पाहिजे. या चर्चेमध्ये महत्वाचे 'न्याय्य – अन्याय' या बाबीमध्ये न अडकता मुक्त पद्धतीने चिकित्सात्मक व चिंतनपूर्ण विचार करून, सामाजिक संरचना, परंपरा, विश्वास, लिंगश्रेष्ठता व हीनता या संबंधीने अभ्यास करून पारंपारिक विचारांची तपासणी करून लिंगभेद व लिंगसमानता या संकल्पनांचा अवबोध, समज, योग्य प्रकाराने ग्रहण केले पाहिजे. विद्यार्थ्यांनी स्वतःच्या घरामध्ये (आई, बहीण व कामवाल्या स्त्रीया) यांच्याप्रती समुहामध्ये कामकाजाच्या ठिकाणी लिंगभेदभावाला अटकाव करणारी वर्तने कशी करावी याबाबत स्वतःचा दृष्टीकोन बदल करणे, हेतूतः तशी मानसिकता बानविणे, घडविणे यासाठी शिक्षण प्रक्रियामध्ये व्यवथा होणे गरजेचे आहे.

शिक्षकांची भूमिका व मार्गदर्शक कृती :

शिक्षकांची भूमिका पाहता आजही वर्गातर्गत आपल्या तसिका दरम्यान पहिली व शेवटची 10 ते 15 मिनिटे या लिंग भेदभावाशी संबंधित कळीचे मुद्दे मग मे पारिवारीक, सामाजिक, कामकाजाच्या ठिकाणाचे असून विद्यार्थ्यांसमोर आणावेत. त्यासंबंधीने विविधांगी चिकित्सात्मक चर्चेला विद्यार्थ्यांना प्रेरित करावे. शिक्षकांनी सुकरक म्हणून कार्य करावे. स्वतःच्या विचारांचा प्रभाव, दबाव चर्चेदरम्यान करू नये. काही संवेदनशील मुद्द्यावर यावर आपण नंतर विचार करू असे सांगावे व पुढच्या मुद्द्यांकडे वळावे. 10 ते 15 मिनीटात छोटी चर्चा संचलित करता येते. आपल्या विषयाध्यापनात अभ्यासेतर, अभ्यासपुरक संधी निर्माण करून लिंगसमानता, लिंगभेद या विषयी आंतरक्रिया घडवून आणण्यासाठी कौटुंबिक हिंसा, हुंडा, छळवणूक, बलात्कार, मानसिक अवहेलना इत्यादी विषयासंबंधीने वर्तमानपत्रातील कात्रणे विद्यार्थ्यांना वाचावयास द्यावे व चर्चेला तोंड फोडावे. न्याय व अन्याय या पक्षात न घुसता घटनेबाबतची कारणमिमांसा शोधत मुळाशी जाण्याचा प्रयत्न करावा. जसे, अशा घटना घडण्यामागे कोणते वर्चस्वाचे विचार, परंपरा, सामाजिक मान्यता, विश्वास आपण स्विकारलेले आहेत जे आज कालबाहय आहे. यानंतर स्त्रीचे विचार, भावना, अस्मिता, अस्तित्व, अपेक्षा याबाबत चर्चा करावी व विद्यार्थ्यांना या विषयी सृजनात्मक, कल्पनात्मक विचार सुचविण्यास प्रवृत्त करावे. तसेच नवीन विचारांची चर्चा करावी. विचार – विमर्ष करावा व विद्यार्थ्यांचे अवबोध लिंगसमानता प्रती योग्य बनवावेत. या कार्यासाठी वेगवेगळ्या कृती शिक्षकांना देता येतील.

मार्गदर्शक कृती क्र. 1.

शिक्षक – प्रश्न :

- आपल्या समाजात किती प्रकारचे भेद दिसून येतात त्याची यादी करा.
- जैवशास्त्रीय दृष्टीने त्याचे वर्गीकरण करा. येणा-या उत्तरातून चर्चा संचलित करावी.

मार्गदर्शक कृती क. 2.

शिक्षक – प्रश्न :

- अ. मुलगा / मुलगी कोणती कामे करतात त्याची यादी करा.
- ब. शिक्षक फलकावर यादी लिहीतील व कोणती स्त्रीयांची कामे पुरुष करू शकतात व कोणती पुरुषांची कामे स्त्रीया करू शकतील या बाबींनी चर्चा घ्यावी.
- क. प्रजोत्पादन या कार्याला जैवशास्त्रीय आधार कसा आहे हे सांगून शिक्षकांनी चर्चा थांबवावी.

मार्गदर्शक कृती क. 3.

शिक्षक – प्रश्न :

- अ. मुलींची समाजापासून काय अपेक्षित वर्तने आहेत (कसे वागावे) याची यादी बनविण्यास सांगणे.
- ब. हीच वर्तने करण्यास का दबाव येतो, कोणाकडून दबाव येतो. त्याचा अर्थ काय अशी वर्तने नाही केली तर काय परिणाम होतात. याची चर्चा उदाहरणासह करावी व पुरुषांच्या सामाजिककरणात भेदाभेदाची मानसिकता कशी तयार होते व त्यातून स्त्रीयांविषयी दृष्टीकोन कसे तयार होतात ते आजच्या काळात का बदलले पाहिजेत ? कसे बदलता येतील ? या विषयी चर्चा घ्यावी व विद्यार्थ्यांचे अवबोध सुस्पष्ट करावे.

संदर्भ :

1. Bhasin, Kamla 1993. 'What is patriarchy?' New Delhi : Kali for Women.
2. John, Mary E. 2008. 'Women's Studies in India : a reader.' penguin Books. (ISBN 0143063774)
3. Walby, Sylvia 1990. 'Theorizing Patriarchy.' Wiley – Blackwell. (ISBN 0631147691)
4. <http://www.scribd.com/doc/35149940/kamla>